

УДК 930.1 (477) : 94 (477) «1941/1943»

ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ КИЄВА В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1943 рр.: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Ганна Рафальська

Київський університет імені Бориса Грінченка
Україна, 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2
e-mail: anarafalska@gmail.com

Вивчення різних аспектів нацистського окупаційного режиму на території України є на сьогодні пріоритетним напрямком досліджень з історії Другої світової війни серед українських науковців, що відображено у численних публікаціях. У роки незалежності України почалось активне опрацювання нових тем, що стосуються гуманітарної сфери життя в умовах нацистської окупації, зокрема таких, як діяльність наукових, культурних, освітніх установ, духовне, повсякденне життя пересічних людей.

У центрі наукового пошуку також опинилось становище різних соціально-професійних груп, всебічне вивчення яких сприяє глибокому осмисленню явища війни та окупації. З'явилося чимало наукових публікацій, в яких прямо чи опосередковано досліджено становище творчої інтелігенції. Деякі з них відображають місцеву специфіку, зумовлену регіональними особливостями окупаційної політики.

Потреба історіографічного осмислення напрацьованих українськими науковцями досліджень з історії життя та діяльності творчої інтелігенції в умовах нацистської окупації визначає актуальність обраної теми.

Необхідність вивчення проблеми зумовлюється також тим, що у наш час зберігає актуальність проблема спроможності творчої інтелігенції – творців культурних цінностей, бути рушійною силою, чинити вплив і нести відповідальність перед суспільством у періоди великих соціальних потрясінь.

Метою даної статті є аналіз стану опрацювання в українській історичній науці за роки незалежності теми життя та діяльності творчої інтелігенції Києва у роки нацистської окупації, з'ясування дискусійних моментів історіографії та подальших перспектив наукових досліджень обраної теми.

Дана проблема не була предметом спеціального історіографічного дослідження. Існують окремі історіографічні розвідки, автори

яких досліджують українську інтелігенцію комплексно, не поділяючи її за професійною чи регіональною ознакою.

У статті М. Бистої та М. Кириченко розглянуті досягнення та недоліки радянської історіографії щодо висвітлення питань, пов'язаних з життям інтелігенції у важких умовах війни [1]. Ці ж автори здійснили спробу порівняльного аналізу радянського та пострадянського історіографічних підходів до вивчення інтелігенції 1920-40-х рр. [2]. Історики зауважили, що дослідники по-різному визначають роль інтелігенції у соціальній структурі суспільства. Якщо радянська історіографія відводила інтелігенції роль прошарку людей розумової праці, завдання якого забезпечувати інтереси класів робітників і колгоспного селянства, то сучасна історична наука розглядає інтелігенцію як повноцінний суб'єкт історичного процесу.

У статті Т. Заболотної висвітлені основні тенденції сучасної української історіографії з вивчення становища інтелігенції у роки нацистської окупації [3]. Аналізуючи наукові праці, присвячені різним професійним групам інтелігенції – освітянам, науковцям, лікарям, дослідниця зупинилася і на публікаціях, які висвітлюють діяльність працівників культурних і мистецьких установ [3, с. 73]. Вона слушно зауважила, що в українській історіографії немає комплексних досліджень становища інтелігенції у період нацистської окупації, а у наявних наукових розвідках не визначені ті принципові риси, які б вирізняли інтелігенцію з-поміж інших верств населення [3, с. 71].

В. Гедз проаналізував праці, в яких відображена діяльність в окупованому Києві таких визначних і суперечливих особистостей як К. Штеппа [4], Л. Форостівський [5], О. Оглоблін [6].

У радянські часи тема життя та діяльності творчої інтелігенції в окупованому нацистами Києві вивчалася дуже обмежено. В історичній науці впроваджувалася теза про цілковитий

занепад культури у роки нацистської окупації України. Представників творчої інтелігенції, які залишилися на окупованій території, зараховували до колаборантів, а їхню діяльність розцінювали винятково як співробітництво й обслуговування німецької влади. Дослідники могли писати лише про героїчну боротьбу у тилу ворога окремих митців-підпільників.

Перші спроби по-новому поглянути на проблеми, пов'язані зі становищем української інтелігенції на окупованій території України, з'явилися у 1990-ті рр. Публікації відомого історика М. Ковалю заклали підґрунтя, на якому базуються новітні українські дослідження цієї тематики. У працях науковця широко висвітлюється політика німецької адміністрації стосовно української інтелігенції й української культури загалом, з'ясовуються напрями діяльності, мотиви поведінки й особливості взаємодії інтелігенції з окупаційною владою [7; 8]. Історик відзначав, що в умовах окупації інтелігенція була найуразливішою категорією суспільства, бо саме у ставленні до неї найбільше проявилася «непримирима ворожість нацистів щодо українства» [8, с. 16]. Адже існування інтелігенції, як духовної еліти народу, було неприйнятним з погляду нацистської ідеології. М. Коваль наголошував, що непристосовані до заробляння на життя іншою працею, люди творчих професій частіше ніж представники інших верств населення потерпали від безробіття, голоду, хвороб, побутової невлаштованості. За даними історика, в окупованому Києві від голоду та холоду загинуло близько 30 вчених. Серед причин, що спонукали інтелігентів іти на службу в органи німецької окупаційної влади, вчений називав пристосуванство, антипатію до радянської влади, намагання добре влаштуватися в умовах «нового» порядку, а для частини інтелігенції – щире бажання послужити на благо суспільства у важкий час [8, с. 18, 22].

Здебільшого українські історики вивчають становище творчої інтелігенції у період окупації у контексті характеристики діяльності установ культури: музеїв, бібліотек, архівів, театрів тощо. Адже більшість працівників цих закладів були представниками інтелігенції. При цьому значну увагу приділяють висвітленню причин, які спонукали інтелігенцію до співпраці з окупантами.

Особливості функціонування музеїв на окупованій території України вивчав

М. Ткаченко [9]. Історик зауважив, що діяльність музеїв під окупацією була можливою завдяки двом факторам: прагненню інтелігенції відродити культурне життя та політичній грі нацистської влади, яка вдало створювала ілюзію культурного відродження, приховуючи свої грабіжницькі наміри. Дослідник звертає увагу на специфіку роботи київських музеїв, які не були загальнодоступними й обслуговували переважно німців. До музейної роботи у Києві, на думку історика, окупаційна влада переважно залучала талановитих фахівців, які зазнали репресій і переслідувань від радянської влади [10, с. 124, 128].

Мистецтвознавець Н. Крутенко дослідила діяльність Київського музею західного та східного мистецтва (Музею Ханенків) протягом 1941-1943 рр. [11]. Вона зазначила, що музей завдяки своєму німецькому куратору Дітріху Роскампу мав у роки окупації особливий статус: був для німців «своєрідним клубом, таким собі «куточком Європи на чужині» [11, с. 80]. Основну увагу дослідниця приділила висвітленню втрат, яких зазнала колекція музею внаслідок грабіжницьких дій окупантів. У рамках цієї теми авторка торкнулася питання діяльності шістьох співробітників на чолі з видатним мистецтвознавцем С. Гіляровим, яких окупаційна влада залишила у штаті музею. Вони забезпечували його функціонування у нових умовах: утримували у належному стані приміщення, встановили цілодобове вартування, почали роботу по створенню експозиції. С. Гіляров особисто проводив екскурсії, був змушений консультувати німецьких чиновників, які вирішували долю музейної колекції, провів інвентаризацію всіх наявних творів і книг, склав список евакуйованого радянською владою. Н. Крутенко наголосила, що працівники музею не були причетними до вивезення німцями мистецьких творів влітку-восени 1943 р.: С. Гіляров переховувався, а всі інші співробітники були звільнені і не мали доступу до музею.

Після відкриття доступу до раніше засекречених фондів Державного архіву Київської області з'явилася низка публікацій про діяльність «Музею-архіву переходової доби» (далі – МАПД), що функціонував при Київській міській управі у період з 26 березня до кінця жовтня 1942 р. [12; 13; 14; 15].

Окресливши різні напрямки діяльності цієї установи, І. Гирич особливо наголосив на цін-

ності праці співробітників МАПД, які в умовах воєнного лихоліття зуміли зібрати, зберегти для нащадків та оприлюднити матеріали про заподіяні більшовиками руйнування пам'яток історії та мистецтва Києва. Вчений також зазначив, що вказані у Положенні про музей пропагандистські цілі його створення (висвітлити «всесвітньо-історичне значення боротьби, яку провадив великий німецький народ під проводом фюрера Адольфа Гітлера»), аж ніяк не кидають тінь на гідність музейних працівників, бо вони мусили так вчинити, щоб музей був дозволений окупаційною владою [12, с. 191, 196].

Схожі висновки зробила і дослідниця О. Ненашева, яка вважає, що науковці МАПД сподівалися через співробітництво з окупантами у сфері антибільшовицької пропаганди здобути можливість наукової праці у галузі киевознавства. Засновники музею, відомі київські історики, археологи, мистецтвознавці, планували створити на його базі міський музей, в якому б правдиво висвітлювалася історія Києва [13, с. 104, 106-107].

Укладачка пофондового путівника МАПД О. Белая підкреслила, що музейники проводили наукові дослідження попри намагання окупаційної влади перетворити музей на суто пропагандистську установу. Питання ж про «моральну виправданість» співпраці колективу МАПД з окупантами дослідниця залишила відкритим [14, с. 11, 14].

О. Салата наголосила, що «Музей-Архів переходнової доби став чимось значно більшим ніж просто музей» [15, с. 231]. Він був науковим осередком, де українські вчені в умовах окупації здійснили наукові дослідження та зібрали документальні матеріали, що становлять надзвичайну цінність для сучасної історичної науки [15, с. 234].

У сучасній українській історіографії вивчення діяльності установ культури, що відновили роботу в окупаційний період, тісно пов'язано з дослідженням проблеми вивезення з України історико-культурних цінностей і повернення втрачених пам'яток. У працях, присвячених даній темі також частково висвітлюється діяльність творчої інтелігенції [16; 17; 18]. Більшість дослідників дотримуються думки, що механізм масового вивезення культурних цінностей до Німеччини був заздалегідь ретельно спланований. Розроблено розгалужений апарат для вилучення та привласнення

пам'яток з культурно-освітніх і наукових установ. Йдеться передусім про діяльність робочих груп створеного на початку війни Оперативного штабу райхсміністра окупованих східних областей Роземберга.

Діяльність штабу у галузі бібліотечної й архівної справ і доля бібліотечних збірок Києва у період нацистської окупації відображена у публікаціях Н. Малолетової та Л. Дубровіної [19; 20]. Досліджуючи втрати Бібліотеки Академії Наук УРСР науковці наводять дані зі звіту про її роботу під час німецької окупації. З нього дізнаємося, що працівники бібліотеки виявили та перенесли вручну до бібліотеки сотні тисяч одиниць книг з «безгосподарних» фондів (бібліотек партійних і громадських організацій, підприємств, інститутів, приватних збірок), розшукали та врятували залишені у Києві рукописні архіви відомих українських діячів культури (В. Сосюри, П. Панча, А. Малишка, М. Рильського, Ю. Яновського й ін.) і навіть надіслали 11 бібліотечок (8350 кн. од.) для українських робітників, які працювали у Німеччині [20, с. 158-160].

Творчу діяльність митців і сам феномен існування та розвитку українського сценічного мистецтва під час німецької окупації найповніше розкрив В. Гайдабура [21]. Спираючись на багатий фактичний матеріал автор відтворив умови діяльності театрів, процес формування творчого складу, проаналізував репертуар і художній рівень, встановив співвідношення відвідування оперних і драматичних вистав німцями й українцями, розкрив основні етапи еволюції театру в окупації. В окремих сюжетах науковець висвітлив історії київських митців: студентів драматичного відділу Київської музично-драматичної академії, працівників лялькового театру під керівництвом Марії Тобілевич-Кресан, художника Д. Нарбуга, акторів київського молодіжного театру-студії «Гроно», Київського «Кляйнкунсттеатру», Київської великої опери. Дослідник дійшов висновку, що українське театральне мистецтво періоду нацистської окупації не має нічого спільного з колабораціонізмом. Навпаки, у багатьох виставах був зашифрований мистецький протест проти нацистів. Театр окупаційного періоду В. Гайдабура називає «троянським конем», подарованим Україною Третьюму рейху [21, с. 11].

Значний фактологічний матеріал про художнє життя окупованого Києва та долі

митців міститься у статтях Д. Малакова [22; 23]. Науковець зазначив, що українським художникам-киянам у скрутні часи окупації допомагала вижити їхня творчість. Протягом окупації у місті відбулися дві великі художні виставки, працював Художній салон і Виробничо-художні майстерні. Так, у переліку складеному відомим українським художником Василем Васильовичем Кричевським, дослідник нарахував 90 проданих протягом 1941-1943 рр. картин [23, с. 534].

Зняття грифу секретності з архівних фондів сприяло появі у науковому полі низки біографічних досліджень, присвячених життєвому шляху визначних представників інтелігенції Києва, яким довелося жити і творити в окупованому німцями місті. У 1990-ті рр. вийшли друком перші наукові розвідки І. Верби про долю українських вчених-істориків – О. Оглоблина [24], К. Штепи [25], Н. Полонської-Василенко [26]. Автор прагнув зруйнувати нав'язані ідеологічні стереотипи та виявити справжні причини, які спонукали інтелігентів до співробітництва з окупантами, відтворити хронологію їхнього життя у Києві впродовж 1941-1943 рр., об'єктивно розкрити діяльність в органах місцевого управління, культурних установах, оцінити внесок у розвиток української науки і культури. Пізніше ці дослідження вилилися у створення цілісних наукових біографій.

М. Михайлюк вивчала діяльність К. Штепи на посаді головного редактора газети «Нове Українське Слово» [27]. Підтвердивши пронимецький та антирадянський зміст газети, визнаючи доведеним факт співпраці головного редактора та його співробітників з окупантами, дослідниця все ж запропонувала питання зрадництва та колаборації «детально вивчати і розглядати в індивідуальному порядку» [27, с. 140].

Постать вченого-архівіста Миколи Геппенера, завдяки зусиллям якого були врятовані, вивезені нацистами з Києва восени 1943 р., рукописні й архівні фонди Бібліотеки Академії наук та Київського архіву давніх актів, вперше згадується 1991 р. у монографії П. Грімстед Кеннеді та Г. Боряка [28]. У 1993 та 2002 рр. вийшли статті Л. Дубровіної [29] та В. Ульяновського [30], в яких за архівними матеріалами з фонду Інституту рукопису відтворено життєвий шлях вченого.

Автори біографічних досліджень поряд з докладною характеристикою творчої спадщини, розглядають також громадську діяльність представників кийвської

інтелігенції. Зокрема, О. Ненашева присвятила дисертацію аналізу мистецтвознавчих досліджень Іполіта Моргілевського (1889-1942) [31]. Останній рік життя цього відомого знавця культури Київської Русі припав на перший рік окупації Києва. Діяльність вченого розглянута у контексті його участі у роботі Музею-архіву Переходової доби. О. Ненашева з'ясувала, що І. Моргілевський, як науковий консультант, брав безпосередню участь у створенні першої виставки музею – «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві»: здійснив наукове редагування, підібрав експозиційні матеріали, передав до Музею-архіву близько п'ятдесяти фотонегативів із власної колекції, голосник з Михайлівського собору тощо. Дослідниця наголосила, що оприлюднені на виставці фотоматеріали з архіву вченого набули значення історичного документу, який засвідчив масове знищення пам'яток української культури у Києві у міжвоєнний період [31, с. 72-85].

У статті К. Двірної на основі архівних документів досліджено життя та діяльність в окупованому Києві Світозора Драгоманова – сина видатного громадсько-політичного діяча М. Драгоманова [32]. Авторка оцінила діяльність С. Драгоманова в окупації як неоднозначну – «від колабораціоналізму до патріотизму» та наголосила, що виявлені нею архівні джерела дозволяють лише фрагментарно відтворити його життя у цей період [32, с. 51].

З публікації Н. Крутенко у часописі «Пам'ятки України» (Ч.1 за 1998 р.) розпочалося повернення із забуття постаті визначного українського мистецтвознавця, директора Музею західного та східного мистецтва Сергія Гілярова [33]. Досліджуючи діяльність вченого в окупованому Києві, Н. Крутенко вперше залучила матеріали слідчої справи та публікації С. Гілярова його у газеті «Нове українське слово», на яких базувалися звинувачення у «профашистській агітації». Авторка вважає, що свою працю у Музеї-Архіві, а також публікації в окупаційній пресі вчений сприймав як шанс засвідчити власну громадянську позицію [33, с. 112].

Історик В. Гедз проаналізував публіцистику С. Гілярова на наявність антирадянського змісту [34], а мистецтвознавець О. Безручко зробив спробу відтворити цілісну біографію вченого [35]. Проте і досі у його біографії залишається чимало «білих плям», заповнення яких сприятиме об'єктивному висвітленню

життя київської творчої інтелігенції у роки окупації.

Відомий історик С. Білокінь вперше ґрунтовно дослідив біографію Поліни Кульженко – директора Музею російського мистецтва під час німецької окупації Києва [36]. Засуджена радянською владою на 10 років ув'язнення, вона до останніх днів жила з тавром «пособниці фашистів». Осмислюючи її трагічну долю вчений зазначив: «...хтось був потрібен владі й на ролі жертви, відповідальної за злочин. Не тому, що був більш грішний за інших, а тільки тому, що так обернулося» [36, с. 145].

Значне місце у сучасних українських дослідженнях окупаційної тематики відведено з'ясуванню причин поширення серед інтелігенції явищ колабораціонізму. Ця проблема розглянута у статтях О. Салати [37], Г. Кязимової [38], В. Гінди [39] й інших науковців. Як правило, українські історики трактують співпрацю інтелігенції з окупаційною владою як вимушений крок заради виживання, забезпечення можливостей творчої самореалізації, збереження культурних традицій українського народу.

В. Шайкан здійснила перше комплексне дослідження проблеми колаборації у період Другої світової війни. Окремий розділ в її монографії [40] присвячений висвітленню причин і форм співпраці з окупантами української інтелігенції. Серед іншого, дослідниця наводить приклади колаборації київської творчої інтелігенції. На думку авторки, виникненню цього явища сприяла «однозначна гітлерівська політика знищення людей творчої та розумової праці як носіїв самосвідомості нації» [40, с. 340]. Інтелігенція постала перед вибором: «або смерть від голоду та переслідувань, або співіснування й співпраця з окупантами» [40, с. 309]. Національно свідомі інтелігенція сподівалася на допомогу Німеччини у відновленні української державності. Декого до колаборації спонукали «ідеологічне пристосуванство, безхребетність, меркантильність» [40, с. 324]. До відвертих пристосуванців з кола київської інтелігенції дослідниця зарахувала мистецтвознавця С. Гілярова, істориків О. Оглоблина та П. Білика, художника М. Іванова, професора консерваторії А. Королькова [40, с. 321-325].

Зважений і водночас критичний підхід до виявлення причин, що змушували інтелігенцію йти на співпрацю з ворогом міститься у

розвідці В. Гінди [39]. Полемізуючи з деякими українськими науковцями стосовно аполітичності та зрадництва переважної більшості інтелігенції, яка працювала на окупаційну владу, сумніваючись в однозначності намірів нацистів знищити людей інтелектуальних професій, автор окреслив широке коло причин виникнення колаборації у середовищі інтелігенції. Серед них – неможливість евакуації, крах ілюзій щодо непереможності Червоної армії, розпач і, відповідно, пошук шляхів виживання; ворожість до радянської влади та спроба включитися у боротьбу за незалежність; бажання займатися улюбленою справою поза політикою; пристосуванство з метою наживи та соціального статусу тощо [45, с. 246-248]. Творчу інтелігенцію як окрему професійну групу історик не досліджував.

Упродовж останнього часу до кола наукових інтересів українських дослідників історії Другої світової війни увійшла тема повсякденного життя у роки нацистської окупації. Ці дослідження мають виражене регіональне спрямування. Для обраної нами теми інтерес становить дисертація Т. Заболотної, присвячена відтворенню цілісної картини повсякденного життя населення окупованого Києва [41]. Авторка проаналізувала особливості окупаційного режиму у Києві, висвітлила багатоманітність повсякденного життя, побут і нагальні життєві проблеми киян. У дисертації досліджено мистецьке життя Києва і, зокрема, спроби місцевої інтелігенції відновити діяльність культурних установ і реалізувати свої творчі прагнення. Дослідниця дійшла висновку, що для творчої інтелігенції, яка залишилася у місті, єдиною можливістю реалізувати себе у професії, а часто й вижити фізично, було співробітництво і чітке виконання ідеологічних настанов окупаційної влади. На її думку, «нова влада» не сприяла відродженню мистецького життя у Києві, але на початку окупації санкціонувала ініціативу української інтелігенції з відновлення культурних установ з пропагандистською метою та заради забезпечення дозвілля німецьких солдат і офіцерів [41, с. 148-150].

У науковому доробку Т. Заболотної вирізняються праці, присвячені повсякденному життю міської інтелігенції України під час нацистської окупації. Дослідниця глибоко вивчає умови праці інтелігенції [42], висвітлює практики виживання, сформовані її представниками у скрутні часи війни [43], характеризує роль інтелігенції у формуванні та діяльності місцевих органів влади [44], аналізує ступінь

репрезентативності та достовірності наявної джерельної бази для розкриття реалій повсякденного життя інтелігенції в означений період [45].

Хоча Т. Заболотна не виокремлює творчу інтелігенцію із соціальної структури, в її публікаціях представлено значний масив документальних матеріалів, які висвітлюють умови життя та праці в окупованому Києві музейних працівників, митців, бібліотекарів, архівістів тощо.

У статті Л. Бідочі здійснена спроба змалювати соціальний портрет української інтелігенції в окупаційний період [46]. Спираючись на архівні документи, дослідник констатує злиденні умови існування та втрату морально-етичних і політичних орієнтирів тими, «хто був покинутий напризволяще на окупованій території і намагався вижити» [46, с. 75]. В окремих сюжетах згадується діяльність представників київської творчої інтелігенції та деяких культурних установ міста. На жаль, автор, оцінюючи діяльність в окупації директора Київського музею російського мистецтва П. Кульженко та редактора газети «Нове українське слово» К. Штеппи, вдається до повторювання старих недоведених звинувачень у пособництві окупантам «директриси» і «німецького вислужника» [46, с. 75, 77].

Останнім часом українські історики, які вивчають творчу інтелігенцію, почали залучати літературні та публіцистичні твори як повноцінні історичні джерела. Ця тенденція обумовлена прагненням поглянути на історію війни й окупації з іншого ракурсу – через сприйняття та ставлення до неї інтелігентів.

О. Салата проаналізувала твори українських поетів і письменників, розміщені на сторінках окупаційних газет [47]. Авторка розглядає їх, як «промовисті історичні джерела», що дозволяють осмислити сподівання та настрої мешканців окупованих територій, показати вплив нацистської пропаганди на їхню свідомість і поведінку, повернути із небуття імена забутих представників української інтелігенції [47, с. 190-192]. Дослідниця зосередилася на творчому доробку поетів Вінниччини, Рівненщини, Волині, Донеччини, Запоріжжя, але творчість київських літераторів залишилася поза її увагою.

В. Гедз звернувся до публіцистики Уласа Самчука періоду Другої світової війни, вміщеної на сторінках часописів «Волинь» і «Українське Слово» у 1941-1942 рр. Серед іншого, дослідник передав враження письменника від перебування в окупованому Києві восени

1941 р. [48].

Тема творчої інтелігенції піднімається у працях вітчизняних істориків також у контексті вивчення німецької інформаційної політики на окупованій території України.

О. Салата здійснила комплексне дослідження проблеми формування німецького інформаційного простору у Райхскомісаріаті «Україна» й у зоні військової адміністрації України [49]. У роботі приділена увага розкриттю методів і механізмів впливу нацистської пропаганди на морально-психологічний стан, свідомість і поведінку української інтелігенції. Авторка відзначила, що під впливом створеної нацистською пропагандою «ілюзії співпраці з українським народом», інтелігенція заходилася відроджувати пригнічену українську культуру, науку, освіту, знищену державність. Таким чином, інтелігенти, яких окупаційна влада з метою пропаганди залучила до співпраці, допомагали їй формувати інформаційний простір. У праці представлено приклади публікацій окупаційної преси, в яких представники української інтелігенції переконують населення у необхідності жорстких заходів, які застосовує німецька адміністрація. На думку О. Салати, прихильне ставлення більшості інтелігенції до нової влади на початку окупації було спровоковане довоєнним радянським режимом, а згодом – вимушеною необхідністю йти на співпрацю з окупантами заради виживання [49, с. 287-291]. Авторка не ставила за мету дослідити вплив нацистської інформаційної політики на окремі професійні групи інтелігенції. Тож прийоми та наслідки впливу нацистської пропаганди на творчу інтелігенцію, зокрема київську, розглянуті лише в окремих сюжетах.

Місце творчої інтелігенції у політичних планах нацистів розкривають також регіональні дослідження, які характеризують соціокультурну політику окупаційної влади. Зокрема, у дисертації І. Спудки проведено аналіз окупаційної політики у галузі соціального забезпечення, освіти, науки, мистецького життя на території райхскомісаріату «Україна» [50]. Дослідниця наголосила, що німці використовували інтелігенцію як інструмент для реалізації своїх планів. Скориставшись її активним сприянням, окупанти швидко сформували органи місцевого управління, в яких інтелігенти обійняли керівні посади, зокрема й у Києві. На думку І. Спудки, така політика була свідченням загравання нової влади з

місцевим населенням. Натомість, з боку українців подібна співпраця часто ставала «виявом національної свідомості» [50, с. 73-74].

Безумовно, аналізом згаданих праць не вичерпується історіографія даного питання. Проведений історіографічний аналіз показав, що сучасний стан дослідження становища та діяльності творчої інтелігенції Києва в умовах нацистської окупації перебуває на стадії накопичення українськими істориками значного фактографічного матеріалу, що поступово осмислюється із застосуванням нових методологічних і концептуальних підходів. Здебільшого, дослідники висвітлюють діяльність творчої інтелігенції у працях присвячених функціонуванню установ культури в окупованому Києві, вивезенню нацистами культурних цінностей, характеристиці нацистської інформаційної та соціокультурної політики. Було проведено низку біографічних досліджень, що дозволяють осмислити проблему через призму долі діячів культури, які жили та працювали в окупованому місті. Найповніше дослідженим і водночас найбільш дискусійним залишається питання поширення колаборації у середовищі творчої інтелігенції. Ідеологічний шлейф, що тягнеться з радянської доби, заважає сучасним історикам безсторонньо поглянути на дане питання: деякі дослідники і сьогодні звинувачують митців у зрадництві, інші – всіляко намагаються їх зрозуміти та виправдати. У сучасній українській історіографії проблема творчої інтелігенції найбільш різнобічно висвітлена у працях Т. Заболотної, В. Гінди, О. Салати, Л. Бідочі, В. Гедза, С. Білоконя, Д. Малакова. Незважаючи на це, тема залишається маловивченою та потребує спеціального історичного дослідження.

Перспективним для подальшої наукової розробки постає дослідження життя і діяльності творчої інтелігенції Києва через призму повсякдення: показати сприйняття інтелігенцією війни й окупації, її ставлення до окупаційної адміністрації; розглянути життєві умови, можливості та шляхи творчої реалізації; осмислити морально-психологічний стан, обрані моделі поведінки тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бистра М.О. Українська інтелігенція в період Великої вітчизняної війни в роботах радянських дослідників / М.О. Бистра, М.В. Кириченко // Історичні і політологічні дослідження: Зб. наук. праць. – 2010. – № 1-2 (43-44). – С. 157-163.
2. Бистра М.О. Українська радянська інтелігенція в 20-40-ві роки. XX ст.: еволюція образу у вітчизняній історіографії /

М.О. Бистра, М.В. Кириченко // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Ніжин, 2011. – Вип. 65. Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. – С. 138-147.

3. Заболотна Т.В. Становище інтелігенції в роки нацистської окупації: вітчизняна історіографія / Т.В. Заболотна // Вісник Черкаського університету: наук. журн. – 2011. – Вип. 202 Серія «Історичні науки». – Ч. 1. – С. 70-76.

4. Гедз В.А. Діяльність Костя Штепи в окупованому Києві (1941-1943 рр.): історіографія / В.А. Гедз // Гуржівські історичні читання: Збірник наукових праць Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2014. – Вип. 7. – С. 44-48.

5. Гедз В.А. Діяльність Леоніда Форостівського у працях українських істориків / В.А. Гедз // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 43. – С. 237-241.

6. Гедз В.А. Громадська та наукова діяльність Олександра Оглоблина в Києві періоду окупації: історіографія / В.А. Гедз // Гуржівські історичні читання: Збірник наукових праць Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2014-2015. – Вип. 8-9. – С. 26-28.

7. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941-1944 рр.) / М.В. Коваль // Укр. іст. журнал. – 1993. – № 11-12. – С. 15-38.

8. Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів: Новий погляд на проблему / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1993. – № 9. – С. 13-28.

9. Ткаченко М.І. Музеї України під час другої світової війни (1939-1945 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.І. Ткаченко; Український держ. педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1996. – 223 с.

10. Ткаченко М.І. Функціонування українських музеїв під час німецької окупації 1941-1944 рр. / М.І. Ткаченко // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – 2001. – № 11. – С. 122-132.

11. Крутенко Н. Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941-1943 років / Н. Крутенко // Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 150-річчя від дня народження Б.І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. – К.: Київ, 1999. – С. 75-83.

12. Гирич І. Київський музей переходової доби (1942) / І. Гирич // Український історик. – 1998. – Ч. 1-4 (136-139). – С. 191-196.

13. Ненашева О. Історик архітектури Іполит Моргілевський і Музей-архів Переходової доби часів фашистської окупації Києва: За матеріалами ДАКО / О. Ненашева // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – 2006. – Вип. 3(2). – С. 103-126.

14. Музей-архів переходової доби: Пофондовий путівник / Уклала Ольга Бєлая. Державний комітет архівів України. Державний архів Київської області. – К., 2002. – 102 с.

15. Салата О.О. Діяльність музею-архіву переходової доби як науково-дослідницького осередку окупованого Києва в період другої світової війни / О.О. Салата // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди]. – 2013. – Вип. 49. – С. 230-234.

16. Коваль М.В. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941-1944 рр.) / М.В. Коваль // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 1996. – С. 34-42.

17. Себта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Т.М. Себта; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2000. – 225 с.

18. Кот С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941-1944 рр.) / С. Кот // Краєзнавство. – К., 2010, – № 1/2 – С. 30-42.

19. Малолетова Н.І., Дубровіна Л.А. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941-1943) / Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолетова // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 3. – С. 2-18

20. Малолетова Н.І., Дубровіна Л.А. Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941-1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР / Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолетова // Рукописна та книжкова

спадщина України. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 139-172.

21. Гайдабура В. Театр між Гітлером і Сталіним: Україна. 1941-1944. Долі митців. – К.: Факт, 2004. – 320 с.

22. Малаков Д. Художнє життя Києва у 1942-1943 роках / Д. Малаков // Українська Академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 8. – К., 2001. – С. 158-168.

23. Малаков Д. Продано в Києві [Електронний ресурс] / Д. Малаков // Художня культура. Актуальні проблеми. – 2007. – Вип. 4. – С. 517-536. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/khud_kult_2007_4_42

24. Верба І. О.П. Оглоблин / І. Верба // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 89-99; № 6. – С. 92-102.

25. Верба І. Кость Штеппа / І. Верба // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 97-113; № 4. – С. 98-115.

26. Верба І. Н.Д. Полонська-Василенко / І. Верба // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 25-40.

27. Михайлюк М. Костянтин Штепа і «Нове українське слово» в умовах нацистської окупації Києва (кінець 1941-1943 рр.): джерелознавчий аспект / М. Михайлюк // Київська старовина. – 2004. – № 5. – С. 133-141.

28. Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої Світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв АН УРСР. Археографічна комісія Українського наукового інституту. – Львів: Фенікс, 1992. – 120 с.

29. Дубровіна Л.А. М.В. Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України / Л.А. Дубровіна // Укр. археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 32-36.

30. Ульяновський В. Микола Геппенер: доля вченого та його наукова спадщина / В. Ульяновський // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 143-175.

31. Ненашева О.Ю. Технологізм у мистецтвознавчих дослідженнях Іполита Моргілевського в історико-культурному контексті: Дис... канд. мистецтвознавства: 26.00.01 / О.Ю. Ненашева. – К., 2015. – 215 с.

32. Двірніа К. Світозор Драгоманов в окупованому Києві (1941-1942 рр.): сторінками архівних документів / К. Двірніа // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: 36. наукових праць. – Вип. 9: Ювілейний випуск до 70-річчя професора Борисенка Володимира Йосиповича. – К., 2012. – С. 44-52.

33. Крутенко Н. Сергій Гіляров / Н. Крутенко // Пам'ятки України: історія та культура. – 1998. – Річник XXX. – Ч. 1 (118). – С. 98-114.

34. Гедз В. Стенограмні та публіцистичні матеріали С. Гілярова про діяльність в окупованому Києві: біоісторіографічний аспект / В.А. Гедз // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 91-95.

35. Безручко О. С.О. Гіляров: доля вченого та мистецтвознавець на тлі війни / О. Безручко // З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. – 2011. – № 1. – С. 295-332.

36. Білокінь С. Гіркий спогад про Поліну Аркадіївну Кульженко / С. Білокінь // Пам'ятки України: історія та культура. – 1998. – Річник XXX. – Ч. 1 (118). – С. 134-149.

37. Салата О.О. Причини колабораціонізму української

інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації 1941-1944 рр. / О.О. Салата // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 111-118.

38. Кязимова Г.Х. Свідома колаборація чи спроба вижити: стосунки інтелігенції і влади у зоні «Грансінстрія» (на матеріалах окупаційної преси) / Г.Х. Кязимова // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. – С. 188-194.

39. Гінда В.В. Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941-1944 рр.) / В.В. Гінда // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. – 2008. – Вип. 14. – С. 244-250.

40. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. Монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.

41. Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941-1943 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Заболотна. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 234 с.

42. Заболотна Т.В. Умови праці міської інтелігенції в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) / Т.В. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – № 15. – С. 135-151.

43. Заболотна Т.В. Стратегія виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.): теорія та практика / Т.В. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – № 16. – С. 94-112.

44. Заболотна Т.В. Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації: історіографія проблеми / Т.В. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – № 13. – С. 40-53.

45. Заболотна Т.В. Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва) / Т.В. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – № 14. – С. 23-36.]

46. Бідоча Л.М. Українська інтелігенція в період німецької окупації: соціальний портрет та історична доля / Л.М. Бідоча // Сторінки воєнної історії України. 36. наук. ст. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 72-81.

47. Салата О.О. Творчість української інтелігенції на сторінках окупованої періодики 1941-1942 років. / О.О. Салата // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 43. – С. 188-192.

48. Гедз В.А. Журналістська діяльність У. Самчука в роки Другої світової війни / В.А. Гедз // Військово-історичний меридиан. Електронний науковий журнал. – 2014. – № 1 (3). – С. 41-54 [електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://vim.gov.ua/images/sbor/№1\(3\)_41-54.pdf](http://vim.gov.ua/images/sbor/№1(3)_41-54.pdf)

49. Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941-1944 рр.). – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 362 с.

50. Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М. Спудка; Запорізький національний технічний ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 229 с.

Рафальська Ганна Творча інтелігенція Києва в умовах нацистської окупації 1941-1943 рр.: сучасна вітчизняна історіографія

У статті проаналізовано стан наукової розробки українськими вченими за роки незалежності різних аспектів життя та діяльності творчої інтелігенції Києва в умовах нацистської окупації. Простежуються визначальні тенденції й особливості історіографічного процесу, окреслено коло недостатньо вивчених питань і перспективні напрями подальших наукових досліджень.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, творча інтелігенція, Київ, нацистська окупація, Друга світова війна

Рафальська Анна Творческая интеллигенция Киева в условиях нацистской оккупации 1941-1943 гг.: современная отечественная историография

В статье проанализировано состояние научной разработки украинскими учеными за годы независимости разных аспектов жизни и деятельности творческой интеллигенции Киева в условиях нацистской оккупации. Прослеживаются определяющие тенденции и особенности историографического процесса, определен круг недостаточно изученных вопросов и перспективные направления последующих научных исследований.

Ключевые слова: современная украинская историография, творческая интеллигенция, Киев, нацистская оккупация, Вторая мировая война

Rafalska Hanna *Creative intelligentsia of Kyiv in the conditions of Nazi occupation from 1941 to 1943: Modern domestic historiography*

This paper analyses the state of studies from various aspects of life and practices from the creative intelligentsia of Kyiv in the conditions of Nazi occupation, conducted by Ukrainian researchers in the years of Independence. It traces determining tendencies and features of the historiographical process, furthermore emphasizing on insufficiently explored issues and promising areas of future investigations. It is established that current research is in a stage of accumulating certain foundations of knowledge by Ukrainian historians, which is elaborated by employing new methodological and conceptual approaches.

Mostly, researchers are highlighting the activity of creative intelligentsia in works that are dedicated to the operation of cultural institutions in occupied Kyiv, the problem of seizing of cultural valuables, or the characteristics of Nazi informational and sociocultural policies. A range of biographical studies was conducted to allow an understanding of these problems through the lens of the fates of various intellectuals and cultural figures that worked and lived in the occupied city. The most fully explored and yet most controversial issue is the spread of Nazi collaboration among the creative intelligentsia.

A promising direction for further scientific exploration is the studying of the lives and work of intellectuals in Kyiv in the light of everyday life: showing their perception of war and occupation as well as their relations to the occupational administration; investigating their living conditions, opportunities and ways of professional self-realization; and also determining their morale and psychological state and their means of coping.

Keywords: *modern domestic historiography, creative intelligentsia, Kyiv, Nazi occupation, Second World War*

Рецензенти:

Кринко Є.Ф., д.і.н., професор

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 23.11.2016 р.